

*Ердмут ВІЦІСЛА
Берлін (Німеччина)*

БЕРТОЛЬТ БРЕХТ І ХЕЛЕНА ВАЙГЕЛЬ: ФРАГМЕНТИ ЛИСТУВАННЯ

Листи – це втілення стосунків. Вони розповідають побачену дійсність – у фрагментах. Навіть коли листування збережено повністю, воно все-таки не більше ніж відбиток, осад, якого ми, наступні покоління, не будучи свідками тих подій, мусимо однак дотримуватися.

Віднедавна існує видання листів Брехта й Хелени Вайгель у вигляді книги. Вона має назву «я вчусь мити: склянки + чашки», і вийшла у видавництві Зуркамп.¹ Книга містить листи, які охоплюють час у тридцять три роки, з них двадцять сім років митці були одружені – а саме з 1929 року. Це не листування, а фрагмент листування, уривки кореспонденції; частина актриси складає лише приблизно одну четверту від загальної кількості. Хелена Вайгель зберегла листи Брехта. Проте її листи до нього збереглися неповністю; з часу до 1951 року наявні взагалі лише п'ять листів. Ми не знаємо ні того, чи поводився Брехт менш уважно з її посланнями, ані того, де залишилися її листи. Те, що вони знову з'являться, здається однак радше неймовірним. Збережена частина є тим не менш доволі захоплюючою. У цій статті спочатку представлені листи в їхньому контексті, а потім на основі п'яти листів або уривків окремо розглянуті деякі особливості цього нового важливого джерела.

Ці листи є документом кохання, яке почалось у Берліні, коли Брехт зібрався підкорити театри столиці й всієї країни. Вони розповідають історію родини, яка щойно ставши повною, змушена переїжджати з країни в країну у постійних пошуках доступного житла, можливостей працювати й контактів. Вони показують зв'язок митців, сутність якого була, всупереч всім мінливостям, віра в його справу, її акторське мистецтво й спільний театральний проект. Безумовним є бажання обох, займатися своєю справою. В еміграції це стає неможливим, від рідких виключень біль стає лише гострішим. «Мое ідіотське існування мені дуже

¹ *»ich lerne: gläser + tassen spülen«*. Bertolt Brecht/Helene Weigel: Briefe 1923–1956. Hrsg. v. Erdmut Wizisla. Berlin: Suhrkamp, 2012.

остогиділо», пише вона у лютому 1937 року Ервіну Піскатору. «Я була й також є все ще корисною, а зимовий сон триває надто довго». У нього немає театру, йому важко робити постановки, але він пише «в стіл», іноді для друку на своїй та іноземних мовах.

Коли чоловік і дружина, які велику частину часу проводять у безпосередній близькості, пишуть один одному листи? Коли вона відвідує своїх батьків у Відні, а він, щоб мати змогу працювати, повертається до свого батька в Аугсбург або йде з колегами на південь Франції, коли він налагоджує театральні зв'язки в Москві, заробляє гроші на зйомках фільму в Лондоні, ставить п'єсу в Нью-Йорку, завершує «Тригрошовий роман» у Парижі. Або коли вона стоїть на сцені, розповідає йому про це, а потім невтомно й марно намагається влаштуватись у німецький емігрантський театр у Празі чи Цюріху, тоді як він, знову повернувшись у Данію, де він жив у вигнанні, інформує її про те, як пройшли дні народження дітей, щоби потім із сином Стефаном скласти резолюцію, у якій така собі «рада чоловіків і синів» закликає шановну товаришку після виконання своїх зобов'язань негайно повернутися й поновити свою роботу в родині.

Коли вони в одному місці, вони викладають думки письмово у конфліктних ситуаціях. Він пише в Берліні, в день нового 1933 року: «Я пишу, замість того, щоб говорити, тому що це легше, до говоріння в мене така антипатія, це завжди боротьба». Вона пише в Америці, в Санта Моніці, приблизно в 1944 році: «Я не можу навести порядок у своїх думках, те, що відбувається в мене в голові, також не впорядковано». Пізніше вони спілкуються письмово, коли будні театру «Берлінер ансамбль» вимагають десятки рішень на день; порівняно з обговореннями, телефонними розмовами, листами, написаними за дорученням, безпосереднє листування є лише частиною роботи потужного підприємства.

Історія збереження листів відображає долю кореспондентів. Вайгель дбайливо зберігає листи свого чоловіка. Вона вкладає їх у конверти й надписує «Лондон / березень, квітень, травень, червень», «Нью-Йорк / травень, червень 45» або «Берт / осінь 46». Це нічого не дає. «Любовні листи Брехта до Вайгель втрачені (частина була написана на туалетному папері)», записує Герта Рамтун, співробітниця архіву Брехта, після розмови з Хеленою Вайгель у жовтні 1962 року. «Вони знаходилися в синій коробці, яку Вайгель залишила в Швеції. Синю коробку, в якій були також листи дітей, пізніше повернули Брехту, вони зберігаються у Рут Берлау». Звідти вони ніколи знову не потрапили в руки адресатки, навіть коли Ганс Бунге міг принести в архів Брехта частину кореспонденції хоч би як копію. Співробітниця й коханка Брех-

та вважає оригінали заставою. Принаймні так це бачить Уве Джонсон, який хоче поставити декілька питань Рут Берлау в серпні 1965 року, готуючи посмертне видання фрагменту «Книги змін» Брехта. Для свого видавця Зігфріда Унзельда Джонсон описує візит до Берлау: «Вона стверджує, в неї викрали п'ять листів. На запитання про злочинця вона відповідає, що було вже сім процесів; ці листи ти викупив для спадкоємців за чотири тисячі марок, отже, ціну ти знаєш. Я намагався донести до неї твою пропозицію у п'ять тисяч. Вона не могла забути тисячу й просила мене з божевільною посмішкою як у підручниках сказати тобі, що всі листи спалені, вона кинула їх у піч. А у неї тут центральне опалення». Листи залишаються об'єктом спекуляцій. У дев'яності роки вони займають міцну позицію на антикварному ринку. Поступово більшість стає доступною. Насамкінець листи, які Брехт надсилав із Нью-Йорку до Санта Моніки; у 1949 році вони залишились у Швейцарії й з'явилися лише у 1999 році у спадку цюріхського довіреного Віктора Н. Коена.

Через пропуски лише деякі листи відповідають один одному. Але те, що збереглося, показує, що написане безпосередньо стосується партнера, навіть у найкоротшому повідомленні. Це листи театральних діячів, які живуть спілкуванням. Саморефлексії є виключенням. Хелена Вайгель говорить про своє «невміння писати», називаючи його «старою вадою, яка в'їлася», однак у листах до Брехта вона є прямою, дотепною, сповнена стриманої, але чарівної ніжності. Її описи репетицій і постановок, безпосередність, з якою вирішуються проблеми, показують, що авторка листів є обдарованою актрисою й вмілим керівником.

Його листам не завжди вдається відійти від форми, яка нагадує звіт. Стосовно роботи й зустрічей він тримає її в курсі того, що відбувається, не розкриваючи при цьому насправді свої карти. Й вона потрібна йому, коли він у дорозі, часто саме як свого роду секретарка, яка повідомляє йому адреси, займається втраченими документами, переносить виправлення в рукописи, надсилає книги й телефонує. Проте повідомлення рідко вичерпуються приводами. Він завжди додає ще кілька слів – невелике підбадьорення, прохання бути уважною, дурницю про знайомих. І він турбується про дітей Стефана й Барбару, про здоров'я Хеллі, використовуючи базові медичні знання: щитовидна залоза, зуби, виснаження після операції, знову і знову вага.

Хелена Вайгель не приймала холоднокровно розставання з Брехтом, але вона не показувала назовні свої почуття. У лютому 1944 року Теодор Адорно повідомляє своїм батькам, що за чотири місяці своєї відсутності в Санта Моніці Брехт не написав дружині жодного слова. Імовірно, це час

найглибшої кризи пари в США. «Люба Хеллі, так важко писати, тому що я знаю, ти просто із задоволенням уявляєш собі це все за мене», зізнається Брехт у січні 1944 року, щоб потім, якщо тут не відсутні листи, мовчати до свого повернення. Для того, щоб це не відбулося ще раз, Хелена Вайгель дає йому з собою в одну з наступних подорожніх конверти зі своєю адресою. 25 листопада 1946 року вона пише Ернсту Бушу: «Брехт у Нью-Йорку, звідси це так само далеко як від Нью-Йорку до Берліну». Маленькі ніжні знаки й телефонні дзвінки в суботу ввечері повинні подолати відстань.

Брехт знає, кого він має в особі Хелени Вайгель. Вона для нього – «фанатична помічниця» (так Брехт називає її у розмові з Ліоном Фейхтвангером), добре знайома з його справами, повністю на рівні його роботи. Вона настільки орієнтується в його паперах, що йому потрібно сказати лише кілька ключових слів, щоб визначити місце й специфіку рукопису. Вона знає в деталях всі негаразди брехтівських постановок, а також скрутні будні автора в еміграції, який в оточуючій атмосфері недоброзичливості й байдужості знову і знову не знаходить підтримки. Вона може його підбадьорувати, тому що вона не віддається повністю його роботі. Вона розуміє його рівень, підтримує його, допомагає йому, не втрачаючи при цьому себе. Він був «старанний як поштовий службовець», ніжно іронізує вона після його смерті.

Вайгель не дає розпадатися дружнім стосункам. Знову і знову вона запрошує друзів до Свендборгу або Санта Моніки. Карл Корш запитує її, скільки місця на полиці для своїх книг він отримає, якщо приїде; й 28 червня 1945 року вона заманує його перевагами саду: «Тут є чудова кімната з інжиром перед вікном, вам потрібно лише піднятися на дах, зробити крок і інжир падатиме вам на голову». Хелена Вайгель є настільки комунікативно обізнаною, що Брехт просить її вирішувати деякі конфлікти. Це є особливо корисним у Каліфорнії, коли Чарльз Лоутон безпосередньо перед постановкою «Галілея» одним зарозумілим жестом загрожує всій справі. Брехт розраховує на її посередницькі вміння: вона повинна сказати Лоутону, що за певних обставин Брехт відкрито перейде на його бік, пише він їй 11 лютого 1946 року; «але не говори це надто політично, інтригуючи».

Брехт наважується довірити їй свої кризи: «Я у розпачі, це місто може бути дуже огидним», пише він у кінці 1943 року, коли він вдруге їде з Санта Моніки до Нью-Йорку. А у лютому 1946 року він докладно розповідає їй в одному з незвичайних листів про Рут Берлау, у якій після смерті їхньої спільної дитини стався нервовий зрив. Нью-Йорк – це «справжнє пекло», коментує він втомлено.

Брехт вірить у Хелену Вайгель як актрису. «Вона добра, різка, відважна й надійна. Вона непопулярна», зазначає він у своїй праці 1929 року «Діалог про театральне мистецтво». Довгий вимушений тайм-аут не може похитнути його віру в неї як акторку. «На цій планеті буде нелегко повторити тебе», говорить він про її роль Пелагеї Власової, коли він у 1935 році ставить «Мати» у Нью-Йорку й вважає жахливим виконання головної ролі. До прем'єри п'єси «Гвинтівки Тереси Каррар» він присвятив їй вірш «Актриса в еміграції» з визначенням «маленька фігура / великий боєць». Коли він дізнається, що його дочка Ханна залишила балет заради театру й повинна бути здібною й оригінальною, він коментує: «Отже, є кілька гарних ролей для неї – якщо вона бачила тебе в цих ролях». Це відбувається потім у Берліні, й Ханна бачить Хелену в ролі Кураж, цією виставою відкривається «Театр нової епохи».

Зараз вперше опублікована в максимальній повноті кореспонденція з часу «Берлінер ансамбль», незважаючи на щоденну стислість, є поглядом за куліси цього театру, коли ще не була поширеною думка, що його створення, як сказала Ханна Арендт, «можливо, найвидатніше культурне досягнення у Німеччині післявоєнного часу».

Будучи директрисою «Берлінер ансамбль», Хелена Вайгель забезпечує свободу дій Брехту й поводить себе відповідно. Це стосується також влади. У липні 1952 року Державна комісія з питань мистецтва висловлює незадоволення через те, що члени театральної трупи із Західного Берліну замовили перепустки до Буккова, й наполягає на тому, щоб «необхідна робота установи виконувалась в місці її перебування, а саме в Берліні». Відповідь Вайгель є типовою: «Любий Бом, так не годиться. Ми проводимо у відпустці важливу підготовчу роботу до осені. Й нам потрібна всіляка підтримка з вашого боку, щоб працювати. / Пропозиція, робити це у Берліні, є несерйозною. / Отже, я прошу про негайну допомогу, щоб Брехт міг спокійно працювати».

Хелена Вайгель знала, що Брехт – як вона сказала у розмові Вернеру Хехту – мав до неї «повну довіру. Отже, не було жодного пункту, де він сумнівався в моїй абсолютній надійності». Це було само собою зрозумілим. Про прагматичний аспект цих листів можна забути, тому що тут говорять дві людини, які пишуть історію театру. Й тому що, вони були зв'язані, як сказала Хелена Вайгель: «Між нами був великий любовний зв'язок». Після смерті Брехта вона розуміє його творчість як завдання, й вона виконує його, отримуючи театр, розумно публікуючи спадок, і таким чином сприяє його надзвичайній посмертній славі.

ПРИКЛАД 1: Вайгель Брехту, Берлін, 12 січня 1956 року (лист 241)

*Любий Берт,
знову виникає невеликий хаос. Ми обговорили з тобою письмово наступне, щоб дотримуватись певного порядку:*

1. Бунге бере на себе організацію роботи молодих драматургів, а саме: Плац, Фрідерікса, Трагелена, Фойгта.

2. Кете відповідає за організацію роботи молодих режисерів: Вебера, Свінарські, Графа, Беллага, обох Пінцка й Клінгенберга, якщо вони придуть.

3. Пані Гауптман займається роботою, яка стосується читання рукописів.

Не знаю, що мені робити, наша добра Кете знову несумлінно працює. Я впевнена, вона дуже швидко одержала від тебе дозвіл, тому що ти давно забув, яким був розподіл обов'язків. Так вона, оскільки її немає в конторі, раптово забрала Плац від Бунге, посадила її в контору й дала роботу. Зрештою там ще є Гленцке, чому не посадити її в контору на телефон.

4. Я хотіла тебе запитати, чи змінив ти свою думку, тому що я зверталась до тебе кілька тижнів тому через наші труднощі з обслуговуванням вечірніх вистав. Ти відповів, що цим також займається Кете. Проте вона стверджує, начебто ти сказав їй, що нам не потрібно це робити. Але ж ти казав, що вона так само як інші може виконувати доручення. Як мені слід поводитися?

Коментар:

Листи з часу «Берлінер ансамбль» не є літературними подіями. Вони стосуються справ, які потрібно було швидко з'ясувати (репертуарів, гастролей, замін, відпусток тощо). Їх тон стислий і діловий. Безперечно не є помилкою припущення, що директриса хотіла позбутися завдань, запротоколювати їх, щоб, коли пара зустрінеться, не дошкуляти Брехту, її художньому керівнику, з цілим списком. Однак саме її листи цього періоду виявляють величезну комунікативну майстерність Вайгель. Вона показує себе тут як вмільний тактик: добра Кете – це асистентка режисера Кете Рюліке, яка була коханкою Брехта. Отже, йшлося не лише про нез'ясовані повноваження щодо прийняття рішень. Вайгель повинна була хитро виразити своє попередження – це їй, мабуть, вдається.

ПРИКЛАД 2: Брехт Вайгель, Берлін, весна або літо 1953 року (лист 189)

*Люба Хеллі,
це неправильно, що мою мистецьку критику*

ти вважаєш особистою. У Парижі та Копенгагені ти грала розлючену жінку, але в той же час вона була ніжною – образ був чудовий. Потім ти спочатку грала знову розлючену, але вона була суворою, або здавалась такою, й краса образу постраждала. Коли я тобі це сказав, ти розсердилася, начебто я сказав, що ти не можеш грати жінку, охоплену гнівом, яка водночас є ніжною; але я це не сказав і так не вважаю; а лише: ти не спробувала її зіграти. Я пропонував жінку м'яку, неоднозначну, яка колись була різкою, й час від часу є такою, й бореться з цим, й водночас має пряму поставу іспанки, це передається граціозними рухами. Кілька разів це було дивовижно, але тобі не сподобалось; отже це не було втілено в життя, й у неділю була мішанина зі старого й нового. Тепер тобі потрібно спробувати прийти до одного чи до іншого. Це працюватиме.

Коментар:

У цьому листі заслуговує на увагу спосіб, яким Брехт намагається відокремити особисте від мистецького. Режисер Брехт виступає за чіткість образу. Його висловлювання стосуються ролі Тереси Каррар у п'єсі «Гвинтівки Тереси Каррар», яку Хелена Вайгель зіграла восени 1937 року й навесні 1938 року у Копенгагені, а тепер грає у постановці Егона Монка у Німецькому театрі; прем'єра відбулася 16 листопада 1952 року. Не можна точно визначити дату цього листа. Навесні й влітку 1953 року пара пережила одну з найважчих криз, з якої вийшла лише восени 1953 року, працюючи разом над постановкою п'єси «Мати» у Відні.

ПРИКЛАД 3: Телеграма Брехта Вайгель, Нью-Йорк, 16 жовтня 1946 року (лист 162)

ПОБАЧИВ БЕРГНЕР ЗРОЗУМІВ ЯКА ТИ АКТРИСА ЩО СТОСУЄТЬСЯ ЛОУТОНА НЕЩАСНА КРАЇНА= [Б]

Коментар:

Брехт відправив цю телеграму в день після нью-йоркської прем'єри його обробки п'єси Джона Вебстера «Герцогиня Малфі». Виступ Елізабет Бергнер у головній ролі прикро вразив його. У листі після телеграми, Хелена Вайгель отримує їх у Санта Моніці, він висловлюється в різкій формі: «Бергнер зіпсувала «Малфі» через своє боягузтво, свою половинчастість і тому, що вона слідувала міркуванням свого курячого мозку. Англійський режисер вебстерського оригіналу в Лондоні. Повільно, декламація, немає жодної зіграної сцени, ця манірна Бергнер. У деяких місцях

з жахом бачиш, що колись вона була талановита». Брехт не прийняв постановку й забрав з неї своє прізвище. В другій частині телеграми йдеться про розчарування Брехта нелояльною поведінкою Чарльза Лоутона. Це час надзвичайно складної з фінансової точки зору підготовки американської постановки «Галілея». Брехт пояснив у одному з наступних листів, що Лоутон «порушив всі останні обіцянки в справжньому божевіллі зрад». Поет цитує самого себе й звертається до п'єси, про яку йдеться. При цьому він, ймовірно, має на увазі не стільки те, що Галілей говорить своєму учню: «Нещасна країна, яка потребує героїв!», скільки початок диспуту й слова Андреа: «Нещасна країна, яка не має героїв!» Тому що «героїчною» поведінка Лоутона точно не була; на щастя вона замінилась принаймні так, що вдалося поставити «Галілея».

ПРИКЛАД 4: Вайгель Брехту, Санта Моніка, приблизно 1944 рік (лист 132)

Любий Берт,

я мушу зараз писати тобі листа, тому що мені самій здається безглуздом, що я кажу «ні», коли ти хочеш зі мною спати, й крім того мене дивує твій жвавий інтерес, який щойно з'явився, чому, тільки через «ні»? Я не можу навести порядок у своїх думках, те, що відбувається в мене в голові, також не впорядковано. Ти часто повертаєшся до одного аспекту, який стосується нашого шлюбу: ти не можеш і не хочеш мати завірнений печаткою шлюб, він ніколи не був таким, і я ніколи такого не вимагала. Нещодавно я хотіла тобі сказати, що я не вимагала його для себе, оскільки я вважала, що він тобі не підходить, але я розумію, що такі права ти надаєш іншій жінці. Як ти на це відповідаєш? Ти зовсім зникаєш, мовчки запроваджуєш кардинальні зміни в стосунках. Це удар надзвичайної сили. Я не є нечутливою, якщо ти хочеш так змінити своє життя, я не можу [лист обривається]

Коментар:

Ми можемо лише шкодувати, що попередні листи Хелени Вайгель майже без винятку втрачені. Цей лист – виключення, проте він показує стосунки зсередини, містить їх у собі. Цей неповний лист надрукований на машинці й не підписаний. Можливо, він не був відправлений або його не вручили Брехту; він не був далеко в той час, коли його дружина це писала. Дата не є точною, але оскільки є листи, які Хелени Вайгель друкувала на машинці й підписувала, можна приблизно визначити час його написання. Ймовірно, вона

згадує зв'язок Брехта з Рут Берлау, яка у лютому народила від нього дитину. Ця дитина, Міхель, померла через кілька днів після свого народження.

ПРИКЛАД 5: Брехта Вайгель, Нью-Йорк, 11 лютого 1946 року (лист 143)

Люба Хеллі,

я вчусь мити: склянки + чашки, підмитати підлогу, викидати сміття, готувати омлету й супи, все самотійно. Я дуже вдячний тобі, коли я мию склянки, що ти так довго це робила поряд з іншим.

Втім, коли ти виносиш як модель (згадуючи мій день народження) маленький старий чорний шкіряний записник, дивишся уважно, чи немає в ньому двох твоїх фотографій, я про них завжди пам'ятав, це фото ню, розумієш, оголена натура. Нічого для старого шведа.

На цьому тиждні я починаю працювати з Оденом, це займе біля двох тижнів. На початку березня я хочу повернутися. Лікування Рут буде тривати довше, зараз вона не може приймати відвідувачів, у неї жар через нестачу рідини, адже вона не їсть і не п'є. Я відвідав її лише одного разу, вона була абсолютно, як у сні, невірноважена, надзвичайно збуджена, її настрій змінювався дуже швидко й часто. Надто театральні жести. Все само по собі логічно, але без реальної основи. Вона вважає хворих товаришами, виступає перед ними з промовами, вони повинні бути напоготові, вона їм співчуває, показувала мені їх як жертв, як вони страждають. Вона вважала стару жінку Фіртелем, про одного чоловіка у коридорі запитала, чи це не Лунд. «Ти можеш нас усіх вивести?» запитала вона. Коли я сказав «ні», вона взяла моє пальто, простягнула його мені й сказала: «Тоді до побачення».

[...]

Відтоді коли вона втратила дитину й мала складну операцію, її нервовий стан був поганий, вона дуже багато працювала (над фотографіями й книгою про скандинавських моряків у війні), їла й спала мало, отже, була фізично виснажена. Потім восени в неї була любовна пригода з одним данським моряком, про яку вона повідомила мені на початку грудня. Незважаючи на те, що я був у листі доброзичливим, у неї стався нервовий зрив. З того часу вона здається не може поєднати свою емансипацію зі співпрацею й участю в моїх справах і культотом, який вона робила з моїх праць і мене. Проте цей психічний конфлікт міг бути лише безпосереднім приводом. Він тільки запустив хворобу, як вважають всі лікарі.

Я пишу тобі це все, тому що ти запитувала по телефону й, ймовірно, хвилюєшся. Її документи

також показують, що останнім часом вона багато спілкувалась з тобою, наприкінці дуже, дуже дружньо – як із гарною подругою.

[...]

Це найдовший лист, який я коли-небудь написав.

Я цілую тебе

б

Коментар:

Ці уривки – початок і кінець тривалого листування – представлені тут з двох причин: по-перше, вони спростовують кліше – наприклад, думку, що Брехт приховував свої любовні зв'язки й передусім конфлікти в них від Хелени Вайгель. Він відкрито говорить про Рут Берлау, звичайно, під тиском важкої хвороби подруги, у який він, імовірно, вважав себе певної мірою винним. Принаймні початком серйозної кризи є втрата спільної дитини. Він намагається досягти взаєморозуміння між хворою подругою й дружиною в далекій Санта Моніці. Проте відвертість повідомлення вражає: Брехт говорить щиро. Все обивательське здається далеким від цього. Другою причиною є тон цього листа. Звичайно, це не найдовший лист, який написав Брехт, але, щонайменше, серед нам відомих листів до Хелени Вайгель він є надзвичайно зворушливим і одним із найважливіших. Початок у своїй наочності й прихованому пафосі, який перетворюється в лаконічність, є характерним для мови Брехта. Невипадковою є двокрапка: так починає той, хто добре знає, що означає «вчитися», тому що лише перелічення всіх щоденних справ могло б його виснажити. Невелике зволікання, щоб адресатка могла дійсно оцінити значення справжнього, всі зусилля.

З німецької переклала Світлана Соколовська